

Ei viinasta löydy luovuutta

Alkoholipolitiikka-lehden numerossa 6/1982 kirjoittaa professori Matti Bergström aivoista, alkoholista ja luovuudesta tavalla, joka mielestäni edellyttää kommentointia. Varsinkin siksi että Bergströmin tieteellisen varovasti esittämiä ajatuksia on jo lainattu radio-ohjelmaan.

Ohjelmassa ja osaksi myös Bergströmin kirjoituksessa annetaan se käsitys, että taiteilijat käyttävät alkoholia edistääkseen luovuuttaan. Tämä on virheellinen käsitys, jonka jo Olavi Paavolainen kumosi. Hänen kokemuksensa oli, että "iloisen illan" aikana kirjoitettu ja silloin erinomaiselta tuntunut teksti oli aamun valjetessa ja kritiikin herätessä armotta raakattava.

Alkoholin ja taiteilijoiden yhteisyys on yleinen harhakäsitys, jota taiteilijat itsekin saattavat levittää. Henrik Tikkanen vieraili kymmenen vuotta sitten Tampereella: "Sanoin pojille, että opetelkaa juomaan että opitte piirtämään. Nyt kun uudelleen kävin Tampereella, voin todeta, että juomaan ne on oppineet, mutta piirustustaito on samalla tasolla kuin ennenkin!"

Todennäköisesti taiteilijat ja muut luovat yksilöt eivät käytä alkoholia enempää kuin väestö keskimäärin. He ovat kuitenkin yleisön silmätikkuna ja siitä tämä "tilastollinen harha"! Luovalla yksilöllä on kylläkin juuri luovuutensa tähden erityispaineita, mikä saattaa johtaa hänet hakemaan helpotusta alkoholista.

Päinvastoin kuin Bergström näyttää olettavan, luovuus on olemukseltaan sosiaalista, ei yksilöllistä. Luovuus on sosiaalista siten, että voimakaimmillaan se johtaa ihmisen ristiriitaan yhteiskunnan tai ainakin yleisen mielipiteen kanssa, ja tästä seuraa paineita.

Luova prosessi tapahtuu vain osaksi ihmisen aivoissa, yhteiskunta on siinä mukana siten, että luovan aivoprosessin tulos kiinnittyy kielelliseen ilmaukseen. Tässä tarkoitan kielellä joko puhuttua tai kirjoitettua kieltä tai jotakin taiteellista ilmaisua. Periaatteessa esimerkiksi runo voi jäädä kirjoittamatta ja siis vain runoilijan mielessä välähtäneeksi säkeeksi. Kuitenkin tämäkin on kielellinen ilmaisu, jota vastaa jokin aivojen sähkökemiallinen tila. Vaikka kaunis säe runoilijan aivoissa jää meiltä muilta kenties piiloon, se on silti kieltä ja siten yhteiskunnallista. Kieltä kun ei voi olla olemassa ilman muita ihmisiä.

Joka oikein lukee Bergströmin aivofysiologista kuvausta luovasta prosessista, ymmärtää, että alkoholi heikentämällä tiedollisia ja valintaprosesseja vähentää aivoprosessin tuloksen luovuutta!

Pelkkä sosiaalisten estojen poistaminen ei lisää luovuutta, sillä luovaa onkin sellainen tulos, joka on suhteessa sosiaaliseen.

Kenties vertaus tietokonesimulointiin tekee asian helpommin ymmärrettäväksi. Voimme tuottaa tietokoneella sattumanvaraisia prosesseja. Näitä voidaan käyttää vaikkapa aleatorisen musiikin tai tietokonegrafiikan lähteenä. On yleisesti tunnettua, että tällaisen taiteen tulokset ovat monesti hengettömiä. Loistavia poikkeuksiaikin on, mutta silloin on aina mukana taiteilijan oma strukturoiva vaikutus.

Sama näkyy myös sovellettaessa tietokonesimulointia operaatiotutkimuksessa. Ainoastaan mallin ja "operaatioavaruuden" välinen jännite takaa tuloksen merkityksellisuuden.

Alkoholi on myös erittäin epäilyttävä lääke niihin yhteiskunnan sairauksiin, joita Bergström kutsuu psykodistortioiksi. Siihen, että ihmiset vieraantuvat työstään, perheestään ja luonnosta, on toki vastattava vaikuttamalla yhteiskunnan rakenteisiin. Se on luovaa toimintaa, ei pahan olon lääkittäminen alkoholilla.

Ei meidän aina tarvitse olla "luovia" eikä varsinkaan kuvitella ryypiskelystä liikoja. Alkoholia paremmaksi luovuuden lähteeksi saattaisivat pikemminkin sopia muut huumeet. Parasta ja turvallista on kuitenkin yrittää laajentaa tietoisuuttaan meditaatiolla, jos toiminta normaalitilassa ei riitä.

Heikki Pesonen

Pontikan synty

Kymmenkunta vuotta sitten kerättiin kansalaisilta tietoja pontikka-nimen esiintymisestä Suomessa. Näin esitteli käsitteen sisältöä Sanastajalehti: "Salassa keitettyä kotipolttoista viinaa on yleisesti murteittainkin nimitetty 'pontikaksi'." Vastaajilta pyydettiin tietoa, tunsivatko he tämän termin ja sille mahdollisesti muita vastineita. Ja he tunsivat luonnollisesti. Pontikka oli levinnyt ympäri Suomea. Vain inkeriläisperäisille vastaajille se oli ollut tuntematon heidän vanhoilla kotitienoillaan.

Miten sitten on suomen kieleen tullut sana pontikka merkitsemään kotipolttoista viinaa? Useista syntytarinoista otan tähän vain muutaman.

Alkon 45-vuotispäivän tienoilla järjestettiin kansalaisille kirjoituskilpailu alkoholiin liittyvän perinpeaineiston keräämiseksi. Muun materiaalin ohessa nousi seuraava tarina (Kippurahäntä 1977,

116) pontikan nimen selitykseksi:

"Pontikka -nimityksellä on seuraava syntyhistoria. Taivalmaan poliisin läheisyydessä pienessä mökissä asui isoisäni sisko kolmen lapsensa kanssa ja he keittelivät viinaa, josta saivat elatusapua. Yksi lapsista oli tyttö ja hän valmisti nisua. Kun taito oli heikonlaista, se oli paksusta taikinasta tehtyä. Kun lähellä pidettiin heinähuutokauppaa, tyttö vei nisujaan huutokauppaväelle myytäväksi. Koska pitkot olivat paksusta taikinasta tehtyjä, niitä alettiin sanoa pontikaksi. Tytöllä oli myös viinaa varattuna myyntiä varten ja myynnin helpottamiseksi oli pullo kätkeyty pitkojen sisään. Jos joku halusi viinaa, hän salakähmää iski silmää myyjälle ja kysyi, että vieläkö sitä pontikkaa on. Siitä nimitys sitten lähti kiertämään ja on nyt tunnettu kautta Suomen."

Hyvä tarina sinänsä, mutta tämä pontikka on aivan liian tuoretta. Isoisän siskon perikunnan tekemästä keitoksesta on tuskin sataakaan vuotta. Mutta Elias Lönnrotin suomalais-ruotsalainen sanakirja jo tunsii termin "pontikkoviina", 'af drank ånyo brändt brännvin'. Sanakirjan aineisto oli kerätty jo viime vuosisadan puolivälissä.

Viime vuosisadan puolelle viittaa myös se tuomari Rainer Veisterän esittämä näppärä etymologia, jonka hän sanoo kuulleensa Wärtsilän vuorineuvokselta Wilhelm Wahlforsilta, itseltään Vikkelä-Villeltä. Pälkjärvellä von Fieandteille kuuluneessa Alahovissa vietettiin aikoinaan loistavia päivällisiä tanssiaisineen. Pohjoiskarjalaiseen kartanokulttuuriin liittyy pontikka-sanana alkuperän tuomari Veisterä seuraavaan tapaan.

Alahovissa oli tarjoiluvälikön nurkkaan pantu suuri damešaani, johon palveluskunta tyhjensi pöydistä palautettujen pullojen pohjapisarat. Kun tuohon keräilyammioon kaadettiin erotuksetta kaikki tipat, syntyi siitä varmaan merkillinen sekoitus. Satakunta vuotta sitten meillä oli, ainakin juhlatiloissa, yleisenä pöytäviininä Pontet-Canet, Bordeaux'n jaloimpiin kuuluva punaviini. Kun kuskit joutuivat odottelemaan juhlavieraiden lähtöä, he joskus kyselivät, että "yhäkö ne vielä tätä pontikkoo juopi". Tuomari Veisterä jatkaa, että damešaanista sitten "komeille kuskeille annettiin 'pontikkanee'-ryppyjä riippumatta siitä, minkälainen kimara pulloon kulloinkin oli kertynyt, ja niin oli tässä romanttisessa ilmapiirissä syntynyt uusi sana 'pontikka', joka osoitti elinvoimansa leviämällä nopeasti koko kansan huulille". Tuomari Veisterä huomauttaa vielä, että viime vuosisadalla monet Pohjois-Karjalan säätyläissuvut vaikuttivat teollistajina Puhoksessa ja Wärtsilässä, myös Kiteellä, ja täten kotitekoisen viinan nimi tuli läheisesti liittymään myös Kiteen kuuluisaan pontikkapitäjään.

Hiljattain ovat myös kirjailijat ryhtyneet etsimään selvitystä erikoislaatuisten viinannimen syntyyn. Tuoreimpia on Jorma Ojaharjun Vaasasta tuoma tieto: "Sana pontikkakin on lähtöisin Vaasasta, jossa perustettiin maamme ensimmäinen ehdottoman raittiuuden yhdistys. Kaupungissa nimittäin toimi maanmittarina saksalainen Ponticki-niminen mies, jolle palkka maksettiin kotipolttoisessa viinassa."

Viimeksi on pontikan etymologian kanssa ahertanut kirjailija Veijo Meri uudessa teoksessaan Sanojen synty. Ennen kuin lainaan Meren johtopöllisiä mietteitä, lausun tavallisen lukijan syvän kiitoksen siitä, että Meri on ryhtynyt tällaiseen puuhaan. Akateemiseen vaikeaselkoisuuteen uponneen moniosaisen sanakirjan rinnalle saamme nyt kätevän etymologisen sanaston jokamiehen käyttöön. Tällaista teosta on jo ennätetty kauan kaitava.

Lainaan Meren selityksen pontikka-sanana alkuperästä kokonaisuudessaan, sillä siten pääsemme lähemmäksi totuutta: "Pontikka, kotikeittainen viina, rankista uudelleen keitetty viina. Mahdollisesti ruotsin sanasta pontak, joka kirjoitettiin 1700-luvulla pontack. Se tarkoitti punaviinilaatua, bordeaux-viiniä, joka oli saanut nimensä ranskalaisen kaupungin Pontacq'in mukaan."

Ja nyt olemme päässeet oikeille jäljille, Bordeaux'hon. Meren selitys vastaa Lönnrotin sanakirjan määritelmää, ja sanan johto on sama kuin suuressa suomalaisessa etymologisessa sanakirjassa, joka muuten myötäilee Ruotsin vastaavaa teosta: "ett slags rött (bordeaux) vin, urspr. från staden Pontacq i departementet Basses-Pyrénées". Kirjallisuuteen on tämän sanan ikuistanut Anna Maria Lenngren runossaan Grevinnans besök:

Med klenät och strufvor och pontak och skålar
På tiden så länge drog ut;
Det grefliga Herrskapet satt som på nålar;
Men ändtlig tog måltiden slut.

Myös Bellman tunsii pontakin:
Vår Ulla tog sin ljusblå salopp,
Med Pontak öfverslagen,
Sprang in i krogen, fyllde en kopp
Med fin likör för magen.

Valitettavasti Fredmanin 36. epistolan suomen-taja Unto Kupiainen on hypännyt pontakkiin tahrutuneen aamunutan yli ja päätynt tiivistettyyn käännökseen: "Käy krouviin, suuhun sinkauttaa/liköörirypyn Ulla."

Pontakki eli pontikka tunnettiin meillä jo 1700-luvulla. Vuosina 1736—37 vieraili Tornionjoen varressa Ranskan Tiedeakatemia lähettämä geodeettinen retkikunta tekemässä mittauksia maapallon litistymisestä. Tutkijoiden joukossa oli myös mate-

maatikko ja pappi Réginald Outhier, joka kertoo matkakuvauksessaan torniolaisten tarjouksista näin (Outhier 1975, 116): "Yleisimpänä juomana on olut, jota he valmistavat varsin hyvää. Torniossa on myös jonkin verran valkoviiniä, jota he sanovat Picardonin (p.o. Picardanin) viiniksi; se on Frantignanin viinin makuista mutta hyvin laimeaa. Kaikkia punaviinejä he nimittävät Pontacten (p.o. Pontacin) viiniksi. Jotkut maalaiset eivät lainkaan tunne punaviiniä. Kun vaaroilla mukana olleet miehet näkivät meidän juovan sitä, eräät heistä luulivat meidän juovan ostamiemme lampaiden verta."

Pontacista on maininta hieman myöhemmäl-täkin ajalta. Tornionjoki ja sen laakso tulivat näet 1700-luvun lopussa ja 1800-luvun alussa suosituksi matkailukohteeksi, kun vallankumoussodat tyrehtyttivät turistiliikenteen Keski- ja Etelä-Euroopan teillä. Aivan vuosisadan lopussa retkeili pohjois-sessa Cambridgen yliopiston geologian professori E. D. Clarke, joka hämmästytti lappalaisia ja var-sinkin poroja päästämällä Enontekiössä lentoon kuumailmapallon. Clarke kertoo (1838, 279) saaneensa Torniossa paitsi pullotettua ruotsalaista olutta, melkein Cambridgen oluen veroista, myös Moselin viiniä ja Pontacia.

Pontac (1700-luvun asiakirjoissa käytetään myös muotoja pontack, pontacher, pontak, pontaque) oli siis tuttu Suomessakin. Se tunnettiin myös suoma-laisissa teksteissä. Suomenkieliset Tieto-Sanomat kertoo vuoden 1776 numeroissa 17 ja 18 punataudista, joka "tutan raskaudesta ja voimattomuudesta ruumisa, wähistä wilun kahoituxista, ruan kam-moituxesta ja karkiasta mausta, jonka jälkeen kyökkäminen, oxennus, pinkoitus, kiristeleminen ja wäänne suolisa, pakoitusten kanssa waiwaa jne.". Tähän tautiin ei saa nauttia "tyrtytyxeksi" mitä tahansa. Tepsivä lääke on tämä: "Punasta viinaa, se on Pontakkia sekoitettuna pienetyn Mus-kotin kanssa taitan täsä tilasa kuitenkin nautitta." Siihen aikaan ei tehty eroa viiniä ja viinaa merkit-sevien sanojen välillä.

Pontakkia suositeltiin lääkkeeksi myös eläimille. Näin teki ainakin C. Gananderin Eläinden Tauti-
kirja (§ 110): "Karjan ruttoon eli Eläinden Louk-
kaus tautiin kaataan Eläimiin Etikkata, pontakkia
eli palowiinaa, malin kanssa kusiais pesä ja kuusen
hako weden kanssa, on wirvottawa ja tarttumista
lähähyttävä." Tuohon aikaan "eli" tarkoitti usein
samaa kuin "tai", joten pontakki ilmeisesti ei vielä
Gananderin aikoihin 1700-luvun loppupuolella
tarkoittanut paloviinaa.

Pontakki tunnettiin myös muissa kielissä, se ei
ollut vain ruotsin ja suomen yksinoikeus. Hollanti-
lainen sanakirja mainitsee pontakin ranskalaisena

punaviininä ja selittää nimityksen alkuperän joh-
tuvan Pontacq'in kaupungista. Englantilainen
sanakirja tietää enemmänkin: pontac on makea
viini, jota saadaan Pontacista Etelä-Ranskasta (Bas-
ses Pyrénées) ja jolla on syvänpunainen väri. Englan-
tilainen tietolähde lisää, että samalla nimellä-
kutsutaan niin ikään erästä eteläafrikkalaista vii-
niä. Sanakirjan käsitys, että pontac on makeaa
punaviiniä, saattaa johtua eräästä vuonna 1812 jul-
kaistusta matkakirjasta, joka kuvaa käyntiä Etelä-
Afrikassa. Sanakirjan lainauksen mukaan kirjoit-
tajalle tarjottiin paikallista viiniä, "called here
Pontac, a sweet deep-red wine".

Myös saksan kieleen on sama termi pesiytynyt.
Joachim Heinrich Campe sanoo viime vuosisadan
alkupuolelta peräisin olevassa sanakirjassaan, että
pontakki on tummanpunaista viiniä, jolla on hie-
man kirpeä maku. Nimen alkuperän johtaa Campe-
kin Pontacq'ista ja jatkaa sarkastisesti, ettei pontak-
iksi kutsutulla viinillä usein ole aidon pontakin
kanssa muuta yhteistä kuin väri ja pieni kitkerä
maku. Ilmeisesti pontak siis oli niin suosittu, että
sen varjolla markkinoitiin muitakin viinejä.

Edellä käsittelemämme sanakirjat johtavat siis
pontakin Pontacq'in kaupungin nimestä. Tällainen
paikkakunta onkin Pyreneiden juurella, eivätkä
siitä ole kovin kaukana Pau ja Lourdes. Ensin mai-
nitussa syntyi Ranskan kuningas Henrik IV, ja
sieltä on kotoisin myös Ruotsin kuningassuku Ber-
nadotte. Lourdes taas on tullut tunnetuksi suurena
pyhiinvaelluskeskuksena.

Ruotsalainen Per Erik Wahlund, tällä hetkellä
Pohjolan ehkä henkevin esseisti ja gastronominen
kirjailija, on ottanut esille kysymyksen, millainen
paikkakunta sitten Pontacq itse asiassa on (Wah-
lund 1977, 140–150). Pieni kaupunki, kolmenkym-
menen vuoden takaisen pikku-Larousseni mukaan
siellä on vajaat 3 000 asukasta. Pari huomattavaa
kansalaista on syntynyt siellä: kolmisen vuosisataa
sitten eräs moraalifilosofi ja Napoleonin sotien
aikana kunnostautunut kenraali. Hyvä niinkin.
Mutta missään ei puhuta mitään tuon seudun vii-
nistä. Kartta osoittaa kaiken lisäksi, että kaupunki
on kovin kaukana, parin sadan kilometrin päässä
Bordeaux'sta, eikä lähempänä ole muitakaan vien-
tisarjamia. Pontacq ei ole siis loistanut viinintuo-
tannollaan, ei ainakaan niin kirkkaasti, että sen
nimi olisi voinut levitä ympäri Eurooppaa.

Mutta ranskalaisesta vanhasta tietosanakirjasta
tulee apu. Suuri ensyklopedia näet kertoo hakusa-
nan Pontac kohdalla, että kysymyksessä on vanha
ranskalainen suku, joka on omistanut laajoja viini-
tarhoja Bordeaux'n seuduilla. Pari suvun jäsentä
oli jo 1500-luvulla kuninkaan sihteereinä, ja seu-
raavalla vuosisadalla yksi sukuun kuuluva nousi

Bordeaux'n senaatin presidentiksi ja oli siis tässä tehtävässä kuuluisan valistusfilosofin Montesquieun edeltäjä. Ranskalainen ensyklopedia kertoo edelleen, aivan kuin Campen sanakirjaan viitaten, että nimitystä pontac käytettiin Saksassa yleisesti kaikista Bordeaux'n viineistä.

Tämän jälkeen onkin sitten helppoa edetä pontakin juuriin. Wahlund on kaivanut esiin muutamia vanhoja päiväkirjoja. Niistä käy ilmi, että Pontacin suvulla on todella ollut huomattavia viljelmiä, joista vierailijat ovat jättäneet mainintoja matkakertomuksiinsa. Niinpä kuuluisa englantilainen päiväkirjan pitäjä John Evelyn sanoo keskustelleensa kesällä 1685 erään herra Pontacin kanssa. Tällä oli erinomaisia tarhoja paikassa, josta Evelyn käyttää nimeä Obrien. Ei epäilystäkään: Château Haut-Brion, Graves'n alueen kuuluisa viinilinna hieman Bordeaux'n lounaispuolella. Samaa todistavat eräät muut Wahlundin keräämät dokumentit.

Joskus 1500-luvulla Haut-Brionin linna joutui naimiskaupan myötä Pontacin suvulle, jonka hallussa se oli pitkät ajat. Vallankumouksen melskeissä omistajat vaihtuivat, ja Napoleonin aikana linnan osti Talleyrand, suuri ulkoministeri. Hän oli kuitenkin yhtä uskonon Haut-Brionille kuin hallituksilleenkin. Muutaman vuoden kuluttua linna näet siirtyi Talleyrand'n käsistä uusille omistajille. Nykyisin sitä hoitaa erityinen osakeyhtiö.

Sen sijaan muualla Bourdeaux'n alueella on vielä linnoja ja tarhoja, jotka edelleen kuuluvat Pontacin suvulle. Bommes'ssa esimerkiksi oli suvulla vielä sen vanha omistus Vigneau runsaat pari vuosikymmentä sitten (Vins de Bordeaux 1958). Se on Sauternes'n keskuksessa ja tuottaa siis makeata valkoviiniä. Kymmentä vuotta myöhemmin julkaistu viinitarhaluettelo (Vins de Bordeaux 1968) kertoo, että Vigneau on siirtynyt jo toisiin käsiin. Joitakin Pontacin suvulle kuuluvia tarhoja Bordeaux'n alueella kuitenkin vielä on.

Ja kun näin pitkälle olin päässyt selvityksissäni, tuli vastaani professori Aarne Anttilan ranskankielinen artikkeli, jonka hän julkaisi kuusi vuosikymmentä sitten otsikoin "Bordeaux'lainen muistuma suomen kielessä?". Siinä on tiettävästi ensimmäistä kertaa selitetty meillä oikein pontikan etymologia. Anttila oleskeli 1920-luvulla pitkään Ranskassa harjoittamassa kirjallisuushistoriallisia tutkimuksiaan. Hän viipyi niin ikään Bordeaux'n suuressa viinikaupungissa ja teki muistiinpanoja myös Suomen ja Ranskan välisestä kaupasta ja merenkulusta. Niinpä hän mainitsee artikkelissaan, että Guyennen kauppakamarin tilastojen mukaan vuodelta 1730 Bordeaux'n viinien vuosituotanto oli noin 140 000 tonnia ja että siitä puolet joutui vientiin. Kokonaismäärästä vain sata tonnia oli pontak-

kia, josta pääosa meni Englantiin, ja lopun jakoivat Saksa ja Skandinavian maat, siis Suomikin. Ja näin meillä punaviini oli pitkät ajat, kuten Saksassa, pontakkia eli pontikkaa, ennen kuin nimitys siirtyi tarkoittamaan vain kotipolttoista viinaa.

Milloin tuo muutos sitten on tapahtunut? Kuten jo on mainittu, Lönnrotin sanakirja tuntee pontikan paloviinana. Ilmeisesti merkitys oli jo vaihtunut viime vuosisadan puolivälin tienoilla, jolloin Lönnrot keräsi ainekset sanakirjaansa. Teoksen ensimmäinen vihko pääsi kuitenkin julkisuuteen vasta 1867, ja painatusta kesti vielä koko seuraavan vuosikymmenen. Ehkä merkityksen muutos on tapahtunut samoihin aikoihin, kun Suomeen tuli "laki uus", joka kielsi viinaa keittämästä. Sanakirjojen selailu on tehnyt ainakin selväksi, mikä on terminus post quem. Carl Heleniuksen vuonna 1838 julkaisemassa suomalais-ruotsalaisessa sanakirjassa pontack on vielä samaa kuin "puna-wiina", siis viini.

Mutta minkä vuoksi pontakista on sitten tullut pontikka? Suomen kielessä pääte -akki on melko harvinainen. Tavallisempi pääte on -ikka tai -ikko (lusikka, mustikka, mansikka, karikko, sammalikko jne.).

Jos siis tänään haluamme tarjota vieraillemme todellista pontikkaa, päädymme bordeauxlaiseen punaviiniin, ehkäpä suorastaan Château Haut-Brionin viiniin, jota ei kuitenkaan ole enää vuosikausiin ollut monopolimme listoilla. Alko on siis voitannut taistelun todellista pontikkaa vastaan.

Kirjallisuus

Anttila, Aarne: Une réminiscence bordelaise dans la langue finnoise? Neuphilologische Mitteilungen 1924

Campe, Joachim Heinrich: Wörterbuch der Deutschen Sprache, III. Braunschweig 1809

Clarke, E. D.: Travels in various countries of Scandinavia, I. London 1838

Ganander, C.: Eläinden Tauti-kirja. Tukholma 1788

La Grande Encyclopédie, 27. osa, s.a.

Les Grands Vins de Bordeaux. Bordeaux 1958 ja 1968

Helenius, Carl: Suomalainen ja ruozalainen Sana kirja. Åbo 1838

Kippurahäntä. Alkoholiaiheisen perinnekilpailun satoa. Toimittaneet Maria Hakokorpi-Jumppanen ja Matti Virtanen. Hämeenlinna 1977

Lönnrot, Elias: Finskt-Svenskt Lexicon, s.a.

Meri, Veijo: Sanojen synty. Jyväskylä 1982

Ojajarju, Jorma: Haastattelu. TS-extra 30. 6. 1979

Ordbok över svenska språket, 20. osa. Utgiven av Svenska Akademien. Lund 1954

Outhier, Réginald: Matka Pohjan perille. Suomentanut Marja Itkonen-Kaila. Keuruu 1975

The Oxford English Dictionary, VII. 1961

Sanastaja n:o 106, 20. 3. 1974. (Kerätty materiaali Helsingin yliopiston suomen kielen laitoksessa)

Suomen kielen etymologinen sanakirja, III. Toimittaneet Erkki Itkonen ja Aulis J. Joki. Helsinki

1962

Suomenkieliset Tieto-Sanomat, n:ot 17 ja 18, 1776

Wahlund, Per Erik: Kosthåll. Stockholm 1977

Veisterä, Rainer: Mistä pontikka sai nimensä? Uusi Suomi 6. 3. 1980

Woordenboek der Nederlandsche Taal, 12. osa. 1949.

Eero Saarenheimo